

GLOBALNI LANCI PROIZVODNJE I EKONOMSKE SLOBODE U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Nikola Vidović¹

SAŽETAK

Fragmentacija lanaca proizvodnje i autsorsing su jedne od glavnih ekonomskih posljedica globalizacije i jedna od obilježja savremene svjetske industrije. U procesu fragmentacije, dijelovi lanaca proizvodnje se iz različitih razloga razmještaju u države širom svijeta, a najviše u zemlje u razvoju. Ovaj rad objašnjava mehanizme i razloge preseljenja dijelova proizvodnih procesa u zemlje u razvoju, te ulogu ekonomskih sloboda na integraciju ekonomija zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje. U radu je uz analizu dosadašnje literature koja se bavi ovom temom i pokriva uglavnom liberalizaciju trgovinskih i tokova kapitala, objašnjeno kako i ostali aspekti ekonomskih sloboda utiču na integraciju u globalne lance proizvodnje, te zašto je ona potrebna zemljama u razvoju.

KLJUČNE RIJEČI: lanac proizvodnje, autsorsing, globalizacija, liberalizacija, ekonomske slobode, zemlje u razvoju, strane direktne investicije

SUMMARY

The fragmentation of production chains and outsourcing are among main economic consequences of globalization and a characteristic of the modern global industry. In fragmentation process, parts of the production chain move due to different reasons to different countries worldwide, and mostly to developing countries. This paper explains the reasons why parts of production process are relocated to developing countries, and what is the role of economic liberalization in this process. The paper also contains an analysis of literature covering this topic, that mostly focuses on trade and capital liberalization, as well as a further insight in how other aspects of economic freedom affects the integration into global production chains and why is this integration important.

KEYWORDS: production chain, outsourcing, globalization, liberalization, economic freedom, developing countries, foreign direct investment

UVOD

U savremenom svijetu obuhvaćenom globalizacijom, proizvodnja proizvoda na jednoj istoj lokaciji je gotovo nezamisliva. Ukoliko se za primjer uzme samo laptop koji je korišten za istraživanje i pisanje ovog rada, može se vidjeti kako je njegova proizvodnja, od

---

1 Ekonomski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, nikola.vidovic.vn@gmail.com

prve do posljednje faze, fragmentirana u više zemalja. Istraživanje i razvoj, kao i dizajn su obavljani u Kaliforniji (SAD), grafička kartica se proizvodi u Kini, proces u SAD, Izraelu i Irskoj, tastatura u drugoj fabrici u Kini, ekran širom Azije, wi-fi adapter u Južnoj Koreji, dok je SSD disk napravljen u Japanu. Sve to sklopljeno je u Tajvanu. Slični primjeri vidljivi su i kod brojnih drugih proizvoda, ne samo sofisticiranih kao što je laptop ili televizor, već i kod odjeće, pa čak i obične grafitne olovke, što je sjajno opisao Read (1958) koji objašnjava da proizvodnja obične olovke zahtijeva veliki broj karika koje će proizvesti njene različite komponente, pa zatim sve to spojiti u jedno, pri čemu posebno naglašava značaj ekonomske slobode u ovom lancu.

Sa globalizacijom, lanci proizvodnje prestaju da imaju nacionalni karakter, već se karike tog lanca nalaze u različitim zemljama. Različite faze proizvodnje izmiještaju se u različite zemlje, u zavisnosti od toga gdje je ta faza konkurentnija. Lanac proizvodnje kompanije "Dell" prostire se u 34 zemlje u Americi, Evropi i Aziji (Salvatore 2018). Brojne druge kompanije funkcioniraju na isti način.

U najvećem broju slučajeva globalizacija lanca proizvodnje funkcioniraju na način da multinacionalne kompanije (MNK) dijelove svoje proizvodnje izmjestu u druge zemlje u kojima se operacije iz tog dijela lanca mogu obaviti efikasnije. Iako fragmentacija, pogotovo u slučaju visokosofisticiranih proizvoda kao što su npr. avioni, ne ide prema manje razvijenim ekonomijama, najveći dio iste ide prema zemljama u razvoju. Njihove kompanije koje su konkurente u datom dijelu lanca proizvodnje integrišu se u globalni lanac proizvodnje određene kompanije, s tim da nije rijetko i da same MNK otvaraju svoje pogone u tim zemljama.

Postavlja se opravdano pitanje koji su to faktori koji određene zemlje čine privlačnijim za integraciju u globalne lance proizvodnje, pored same konkurentnosti kompanija u toj zemlji. U ovom radu nastojim objasniti kakva je uloga ekonomskih sloboda u integraciji zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje, obuhvatajući sve aspekte ekonomske slobode umjesto samo trgovinske liberalizacije i liberalizacije trgovinskih tokova, što je fokus većine istraživača. Prvo ću napraviti teorijski osvrt na globalne lance proizvodnje, zatim predstaviti relevantnu literaturu koja istražuje ekonomske slobode (ili neke njihove elemente) i globalne lance proizvodnje, potom prikazati stanje i promjene ekonomskih sloboda u zemljama u razvoju, te nakon toga objasniti kako to ekonomske slobode utiču na uključivanje zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje.

LANCI PROIZVODNJE

Kada se govori o lancu proizvodnje, neophodno je prvo napraviti distinkciju između lanca proizvodnje i lanca snabdijevanja. Lanac proizvodnje je uži pojam od lanca snabdijevanja i označava sve one učesnike i procese koji omogućavaju da se proizvodni proces kompletira, od istraživanja i dizajna, preko proizvodnje, pa do finalnog proizvoda. S druge strane, lanac snabdijevanja je sistem koji omogućava da proizvod bude ne samo proizveden, nego i da pređe put od kraja proizvodnog procesa, do krajnjeg korisnika. Preciznije, lanac snabdijevanja se sastoji od „razvoja proizvoda, marketinga, proizvodnje, distribucije i podrške korisnicima” (Dubey et al. 2020).

Lanac proizvodnje, koji je u fokusu ovog rada je uži pojam od lanca snabdijevanja i definiše se kao „mreža rada i proizvodnih procesa čiji je krajnji ishod gotovo dobro” (Korze-

niewicz i Gereffi 1993). Ako lanac proizvodnje gledamo kroz teorijski rad Majkla Portera, onda bi on bio jedan od primarnih dijelova lanca vrijednosti, jer on navodi da lanac vrijednosti ima dvije široke grupe aktivnosti, a to su primarne i aktivnosti podrške. „Primarne aktivnosti obuhvataju fizičko stvaranje proizvoda i njegovu prodaju i transfer do kupca” (Porter 2008).

Prema Polu Krugmanu i ostalima, proizvodnja može da bude locirana na jednom mjestu (ili jednoj zemlji) ili da bude dislocirana (Krugman, Obstfeld i Melitz 2018). Drugi autori navode da proizvodnja može biti „centralizovana, odnosno smještena u jednoj zemlji, regionalna koja je smještena u regionu koji opslužuje proizvodima, multidomaća i ofšor proizvodnja” (Daniels, Radebaugh, i Sullivan 2014). Upravo je ova ofšor proizvodnja okosnica globalnih lanaca proizvodnje. Krugman i ostali navode da kada se kompanija odlučuje za takozvani sorsing², ona to može da čini ili kroz već postojeće kompanije sa kojima će uspostavljati saradnju (u tom slučaju radi se o autsorsingu), ili kroz strane direktne investicije, te je tada riječ o ofšoringu (Krugman, Obstfeld i Melitz 2018). Sama pojava da lanac proizvodnje postaje disperzovan širom svijeta naziva se fragmentacija (Salvatore 2018). Razlozi zašto se kompanije odlučuju da krenu putem ofšoringa i autsorsinga su brojni, ali se na kraju svode na povećanje profita kroz smanjenje troškova i povećanje konkurentnosti.

EKONOMSKE SLOBODE U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Preko ofšoringa, ali i autsorsinga, dolazimo i do teme ekonomske slobode, odnosno do vezivnog tkiva ekonomske slobode i globalnih lanaca proizvodnje. Opravdano je pitati zašto? Podimo od koncepta ekonomske slobode. Ekonomska sloboda u najširem smislu podrazumijeva mogućnost da pojedinci donose ekonomske odluke slobodno, bez mijenjanja drugih u donošenje njihove odluke. Ona znači da „pojedinaac ima neprikosnovena vlasnička prava, potpunu slobodu kretanja rada, kapitala i dobara, te apsolutno odsustvo prisile i ograničavanja ekonomske slobode preko nivoa nužnog za da bi građani uopšte mogli zaštititi i očuvati samu slobodu” (Beach 2006).

Heritage institut koji izdaje najprihvaćeniji godišnji izvještaj o stanju ekonomskih sloboda ekonomsku slobodu ekonomsku slobodu objašnjava kroz četiri činioca, a to su vladavina prava (obuhvata prava privatne svojine, efikasnost sudstva i integritet javne uprave), veličina javne uprave (veličina poreskog opterećenja, državna potrošnja, fiskalno zdravlje), regulatornu efikasnost (sloboda poslovanja, sloboda rada, monetarna sloboda), otvorenost tržišta (sloboda trgovine, sloboda investiranja, finansijska sloboda) (Miller, Kim, i Roberts 2021). Na osnovu njega, zemlje se označavaju kao slobodne, uglavnom slobodne, umjereno slobodne, uglavnom neslobodne i represivne zemlje.

Za veliki broj zemalja u razvoju, povećanje stepena ekonomskih sloboda bilo je primjetno od 1990. godine i pada Berlinskog zida, s obzirom na to da su brojne prethodno bile u netržišnim ekonomskim sistemima. One i danas imaju značajno brži tempo u unapređenju ekonomskih sloboda u odnosu na razvijene zemlje (Miller, Kim, i Roberts 2021). Određene zemlje koje su nekada bile u grupi zemalja u razvoju ostvarile su izuzetne ekonomske performanse, te prešle u grupu razvijenih zemalja. Primjer za to je Republika Koreja, koja je takođe jedan od šampiona svjetskih lanaca proizvodnje, nekada kao mjesto čije su firme samo radile jednostavne poslove poput sklapanja, dok danas stvaraju sofisticirane tehnolo-

2 eng. *sourcing*

gije i svoju proizvodnju sa nižim stepenom dodate vrijednosti dislociraju u manje razvijene zemlje. Oni su takođe zemlja koja je imala značajno unapređenje ekonomskih sloboda u tom periodu. Sličan primjer je i Kina koja je od nerazvijene zemlje došla u grupu zemalja sa višim srednjim dohotkom i značajan dio svog stanovništva izvela iz ekstremnog siromaštva. Jedna je od najbitnijih karika u globalnim lancima proizvodnje, a takođe je doživjela značajne reforme u polju povećanja ekonomskih sloboda.

PREGLED LITERATURE

U okviru istraživanja na temu veze ekonomskih sloboda i globalnih lanaca proizvodnje, sa posebnim akcentom na zemlje u razvoju, došao sam do zaključka da ne postoji značajna literatura koja se bavi ovim pitanjem. Ekonomske slobode predstavljaju široku kategoriju koja se sastoji od nekoliko osnovnih potkomponenata, poput (Miller, Kim, i Roberts 2021) vladavine prava, veličine javne uprave, regulatorne efikasnosti i otvorenih tržišta. Najveći dio literature uzima u obzir samo posljednje od navedenog, odnosno otvorenost tržišta, posebno kada je riječ o liberalizaciji finansijskih tokova i njihovog uticaja na priliv stranih direktnih investicija u zemlje u razvoju, koje su bile namijenjene podizanju kapaciteta za uključivanje u globalne lance proizvodnje. Drugi bitan aspekt iz ove kategorije ekonomskih sloboda koji se izučava u relevantnoj literaturi je liberalizacija trgovinskih tokova i njen uticaj na učestvovanje u globalnim lancima proizvodnje.

Nicita, Ognitvsev, i Shirotori (2013) globalne lance proizvodnje vide kao jako značajne za zemlje u razvoju iz razloga što im otvaraju tržišta razvijenih zemalja, ali ih takođe i tjeraju da povećavaju svoju efikasnost i produktivnost kako bi bili konkurentniji u tom lancu. Oni takođe navode da sama trgovinska liberalizacija više nije dovoljna mjera ekonomske politike kada je riječ o pozicioniranju u globalni lancima, mada je i dalje veoma značajna. Isti autori smatraju da “država igra važnu ulogu u integraciji domaćih kompanija u globalne lance snabdijevanja” (Nicita, Ognitvsev, i Shirotori 2013). Dodatno, napominju da se države fokusiraju uglavnom na granične trgovinske barijere, te da je povećanje kvaliteta ukupnog poslovnog ambijenta esencijalno za unapređenje integracije firmi u globalne lance proizvodnje. Isti autori naglašavaju i značaj zaštite prava intelektualne svojine jer “matične firme, posebno one koje imaju proizvode ili proizvodne tehnike sa visokim udjelom intelektualne svojine restriktivno kontrolišu prelijevanje tehnologije prema snabdjevačima” (Nicita, Ognitvsev, i Shirotori 2013). To znači da je u zemljama koje žele da se integrišu u globalne lance proizvodnje neophdno da postoji jaka zaštita privatnog vlasništva i intelektualne svojine, uparena sa efikasnim pravosudnim sistemom i ostalim institucijama. Ovo u širem kontekstu SDI potvrđuje i Stallings (2001) navodeći da je i za domaće i za strane investitore krucijalna zaštita privatne svojine.

Trienekens (2012) navodi zašto se zemlje aktivnije ne uključuju u globalne lance proizvodnje i kao jedan od glavnih faktora navodi nedostatak efikasne institucionalne i infrastrukturne podrške. Dodatno, kaže kako su globalni lanci proizvodnje jedna od glavnih karakteristika globalizacije, te da je sa liberalizacijom ekonomije došlo do okretanja multinacionalnih kompanija sorsingu kao načinu proizvodnje. Kada je riječ o ulozi države i ekonomske politike, tvrdi da “državna legislativa, regulacije i politike ometaju unapređenje proizvodnih lanaca, tako što kreiraju trgovinske barijere za proizvodni materijal i tehnolo-

logije, limitiraju protok informacija, uvode poreze koji ne pogoduju lancima proizvodnje i sprečavaju infrastrukturne investicije u lance proizvodnje” (Trienekens 2012).

Engel et al. (2021) objašnjavaju kako se sa unapređenjem trgovinskih uslova, te smanjenjem fiskalnih i parafiskalnih nameta stvara niža cijena inputa potrebnih u proizvodnji, što u konačnici dovodi do realokacije resursa u najproduktivnije sektore, koji postaju konkurentniji i integrišu se u vertikalno integrisanje lance proizvodnje. Oni kao pozitivan primjer navode zemlje južne i jugoistočne Azije, članice ASEAN-a, čija je uspješna liberalizacija dovela do jake integracije u globalne i regionalne lance proizvodnje, čime se povećala zaposlenost i smanjilo siromaštvo. Uska grla za integraciju u lance proizvodnje su “prepreke konkurenciji, odnosno restriktivna regulacija tržišta, limitiran pristup kapitalu i tržišne distorzije koje su izazvane ekonomskom politikom i koje stvaraju sivo tržište” (Engel et al. 2021).

Brojni autori poseban naglasak stavljaju na globalne lance proizvodnje u uslugama, te objašnjavaju kako ekonomske slobode pogoduju uključivanju zemalja u razvoju u ovakve lance. Lee (2018) smatra da liberalizacija trgovine i deregulacija u oblasti pružanja usluga pospješuju integraciju zemalja u ovakve lance, s tim da je uticaj mnogo veći na zemlje u razvoju. Značaj usluga naglašavaju i drugi autori koji kažu da “... globalni lanci proizvodnje roba u padu. Tokovi usluga i podataka sada igraju značajno veću ulogu povezivanju globalne ekonomije” (Lund et al. 2019). Oni dalje navode i da globalni lanci vrijednosti postaju sve više intenzivni znanjem, te da “...neopipljiva imovina igra sve veću ulogu. Ulaganje u istraživanje i razvoj i neopipljivu imovinu kao što su brend, softver, intelektualna svojima, donose sve više prihoda kroz globalne lance vrijednosti” (Lund et al. 2019).

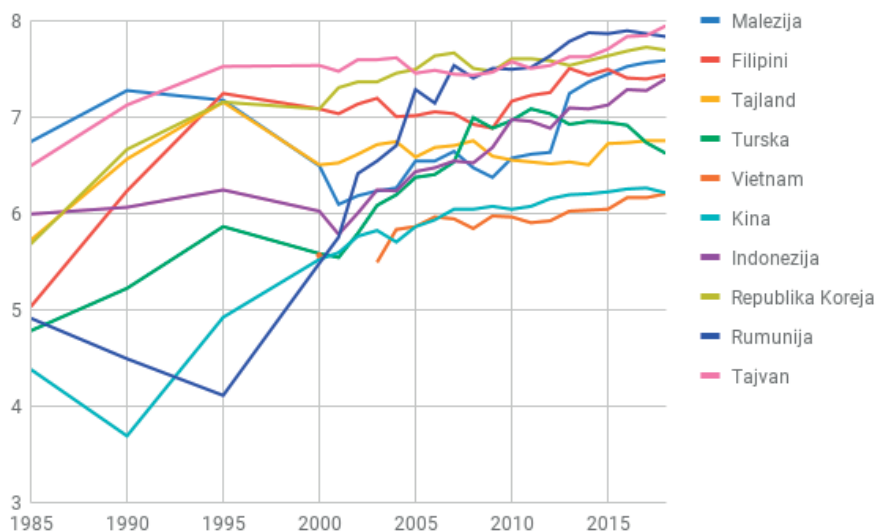
Goldar i Banga (2007) razlikuju vezu između stranih direktnih investicija (SDI) i globalnih lanaca proizvodnje, pokazujući kako se integracija u vertikalno integrisane lance proizvodnje povećava usljed trgovinske liberalizacije, što dovodi do rasta stranih direktnih investicija. Kroz smanjenje troškova trgovine i povećanje efikasnosti učešćem u globalnim lancima proizvodnje, dolazi do priliva SDI u želji investitora da povećaju efikasnost, a posljedično i profitabilnost. Sa druge strane ovi autori upućuju na to da integracija u ostale tipove lanaca ne doprinosi prilivu SDI.

Mnogi autori ukazuju na vezu između ekonomskih sloboda i priliva stranih direktnih investicija koje su u zemljama u razvoju najviše doprinosile integraciji u globalne lance proizvodnje. Ullah i Kazuo (2014) potvrđuju da su zemlje ASEAN-a, koje su imale značajniji stepen liberalizacije, imale takođe i veći priliv stranih direktnih investicija, naročito ako se isključi iz posmatranja Indonezija koja je bila neto izvoznik investicija SDI. Slično u svojoj studiji potvrđuju i Shah i Khan (2016) koji zaključuju postoji jaka pozitivna veza između liberalizacije, naročito trgovinske, i priliva SDI.

Na osnovu opsežnog pregleda literature, od koje je najbitnija izdvojena i prikazana iznad, može se vidjeti da tema ekonomskih sloboda i globalnih lanaca proizvodnje, posebno u zemljama u razvoju za koje su ovi lanci izuzetno važni, nije u značajnoj mjeri obrađena. Autori se pretežno fokusiraju na trgovinsku liberalizaciju, a povremeno na neke druge aspekte ekonomskih sloboda, međutim cjelovit koncept ekonomskih sloboda nije obrađen. U nastavku rada objašnjavam kako i zašto ekonomske slobode utiču na integraciju zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje, u nastojanju da barem u maloj mjeri popunim prazninu koja postoji u dosadašnjim istraživanjima i literaturi.

EMPIRIJSKI REZULTATI

Na ilustraciji br. 1 dat je pregled kretanja ekonomskih sloboda u izabranim zemljama, od kojih su neke čak i izašle iz grupe zemalja u razvoju i postale razvijene zemlje. Na X-osi predstavljene su godine posmatranja, dok su na Y-osi ukupni rezultati zemlje u indeksu ekonomskih sloboda „Fraser“ instituta. Sve one zabilježile su povećanje ekonomskih sloboda, a takođe su ostvarile i značajnu integraciju u globalne lance proizvodnje u istom periodu.

Ilustracija 1. kretanje stanja ekonomskih sloboda; izvor: Fraser institut

POZICIJA	2014		2016		2019	
1	Indija	7.04	Indija	6.96	Indija	7.06
2	Kina	6.15	Kina	6.49	Kina	6.49
3	Malezija	5.98	Malezija	6.05	Malezija	6.15
4	Meksiko	5.90	Brazil	6.00	Indonezija	6.02
5	Indonezija	5.90	Indonezija	5.99	Vijetnam	5.88
6	Tajland	5.87	Tajland	5.92	SAD	5.83
7	Filipini	5.87	Filipini	5.88	Tajland	5.81
8	Brazil	5.69	Meksiko	5.87	UK	5.79
9	Bugarska	5.62	Čile	5.72	Brazil	5.78
10	Egipat	5.62	Poljska	5.68	Filipini	5.78

Ilustracija 2. Potencijal zemalja za sorsing, prikaz autora. Izvor podataka: Kearney Global Services Location Index

Zemlje u razvoju koje su prošle liberalizaciju i značajno povećale ekonomske slobode, kao što je vidljivo i na ilustraciji br. 1, postale su šampioni globalnih lanaca proizvodnje. Indeks američke konsultantske kuće Kearney mjeri potencijal zemalja za sorsing proizvodnje. Na ilustraciji br. 2 prikazano je 10 najatraktivnijih zemalja po mjerilima ovog indeksa, zajedno sa njihovim rezultatima. U vrhu liste konstantno se nalaze zemlje u razvoju, mada se njihov redoslijed smjenjuje. Tek u 2019. Pojavljuju se SAD i UK koje spadaju u grupu razvijenih zemalja.

S obzirom na to da se ovaj indeks mjeri tek od 2014. godine, ograničenje u ovom radu predstavlja problem da se kvantifikuje potencijal zemalja za sorsing, odnosno uključivanje u globalne lance proizvodnje, prije 2014.

DISKUSIJA: EKONOMSKE SLOBODE U FUNKCIJI INTEGRACIJE ZEMALJA U RAZVOJU U GLOBALNE LANCE PROIZVODNJE

Iako je liberalizaciju ekonomije, odnosno povećanje stepena ekonomskih sloboda, pratio povećanje integracije u globalne lance proizvodnje, potrebno je objasniti zašto se to dešavalo. Dosadašnja literatura se fokusira na liberalizaciju trgovinskih tokova i tokova kapitala. U nastavku objašnjavam kako i povećanje drugih aspekata ekonomskih sloboda utiču na veću integraciju u globalne lance proizvodnje.

Ekonomska sloboda svakako predstavlja i slobodu kretanja roba i kapitala, a upravo je kretanje roba i kapitala okosnica globalnih lanaca proizvodnje. Bilo da je riječ o autorsoringu ili ofšoringu, za uspješno funkcionisanje globalnih lanaca proizvodnje potrebno je da roba prelazi granice brzo i što jeftinije. Na taj način sirovine, poluproizvodi i komponente, koje su potrebne između ostalog bez ograničenja i opterećenja putuju iz zemlje u zemlju sve dok se ne sklope u sam finalni proizvod. Sloboda kretanja kapitala je takođe važna, jer su strane direktne investicije način na koji brojne kompanije otvaraju svoje pogone širom svijeta i fragmentiraju svoj proizvodni lanac. Strane direktne investicije su u svijetu stagnirale sve do sredine 1980-ih, kada kreće njihov nagli rast. Ukupne svjetske strane direktne investicije su 1980. iznosile 0,426% svjetskog BDP, da bi za 20 godina, u 2000. narasle na 4,076% svjetskog BDP³. Ovaj period se poklapa sa periodom kada u svjetskoj ekonomiji sve uticajnija liberalna ekonomska filozofija, počevši od dolaska Margaret Tačer i Ronald Regana na vlast, a zatim i sa padom Berlinskog zida, odnosno sa padom komunizma u Evropi. Ovaj period je takođe i period kada se Kina pod vođstvom Deng Sjaopinga oslobađa maoističke ideologije i ekonomski otvara ka svijetu. Takođe, ne treba zanemariti ni Vašingtonski konsenzus, odnosno set principa ekonomske politike koje su skovali Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka. Oni su ove principe preporučivali zemljama u razvoju, te na taj način vršili dodatnu liberalizaciju svjetske ekonomije.

Globalni lanci proizvodnje često su posljedica stranih direktnih investicija. Te direktne investicije se obično preduzimaju radi vertikalne integracije preduzeća i kao takve „predstavljaju najčešći oblik stranih direktnih investicija u zemlje u razvoju“ (Salvatore 2018). Upravo su u zemljama u razvoju strane direktne investicije zabilježile ogroman rast, te su se sa 510⁴ milijardi američkih dolara u 1990. godini povećale na 8311 milijardi američkih dolara u 2014. godinu. Za razliku od ovog rasta, strane direktne investicije u razvijenim

3 Izvor podataka: Data portal Svjetske banke

4 Podaci o prilivu investicija iz „World Investment Report“, UNCTAD, Geneva, United Nations, 2015

zemljama su se 2014. u odnosu na 1990. godinu povećale sa 1688 milijardi američkih dolara na 17004 milijarde američkih dolara. Dakle priliv stranih direktnih investicija se u zemljama u razvoju povećao oko 16 puta, dok je povećanje priliva u razvijenim zemljama iznosilo oko 10 puta. Iz pregleda literature je takođe jasno da liberalizacija značajno pogoduje prilivu stranih direktnih investicija, a uzevši u obzir to da su one obično investicije u lance proizvodnje, uspostavlja se jasna veza između liberalizacije i integracije ekonomija u globalne lance proizvodnje.

Osim liberalizacije trgovinskih tokova, tokova kapitala i tokova radne snage, veoma je važno objasniti i ulogu drugih elemenata ekonomske slobode koji su takođe važni za integraciju u globalne lance proizvodnje, naročito u kontekstu zemalja u razvoju. Naime, sorsing u zemljama u razvoju se dešava prevashodno zbog cjenovnog faktora, a integracija u globalne lance proizvodnje se počinje sa proizvodnim aktivnostima koje imaju malu dodatnu vrijednost. S obzirom na to da je jedan od načina definisanja BDP i to da je on suma dodatnih vrijednosti u jednoj ekonomiji, rast BDP, što je cilj svake države, može da se ostvari povećanjem dodate vrijednosti. Da bi se povećala dodata vrijednost kroz učešće u globalnim lancima proizvodnje, potrebno je da aktivnosti koje se odvijaju u zemljama u razvoju postanu aktivnosti u kojima se dodaje više vrijednosti, što podrazumijeva veće učešće znanja, tehnologije, jednom rječju intelektualne svojine. Da bi se integracija u globalne lance proizvodnje odvijala na ovom nivou i stvarala više dodate vrijednosti, potrebno je da intelektualna svojina u zemljama u razvoju bude zaštićena. Pored intelektualne svojine, zaštita privatne svojine uopšte nužan je preduslov za integraciju u globalne lance. Upravo je zaštita svojinskih prava i efikasan sistem javne uprave, prevashodno sudske grane vlasti, jedna od osnovnih komponenata ekonomske slobode. S obzirom na to, evidentno je kako povećanje ove komponente ekonomske slobode utiče na integraciju u globalne lance proizvodnje.

Naredna komponenta ekonomske slobode sa uticajem na integraciju ekonomija zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje jeste veličina javne upravo, posebno poresko opterećenje. Suština globalizacije lanaca proizvodnje je u povećanju profitabilnosti kompanija koje fragmentiraju svoje proizvodne procese. Poreska politika zemlje u koju se premiješta dio proizvodnog lanca ima direktan uticaj na profitabilnost, s obzirom na to da se kroz smanjenje poreskog opterećenja povećava profitabilnost dijela multinacionalne kompanije koji posluje u toj zemlji. U slučaju da nije riječ o vertikalnoj integraciji kroz strane direktne investicije, već outsorsingu, kompanije iz zemalja u razvoju koje imaju niže poreske stope imaju konkurentsku prednost u odnosu na one iz zemalja sa višim stopama, jer svoje proizvode i usluge mogu da nude po nižim cijenama od konkurenata.

Konačno, aspekt ekonomske slobode koji takođe utiče na integraciju zemalja u razvoju u globalne lance proizvodnje jeste i sloboda kretanja rada kao faktora proizvodnje. S obzirom na to da sorsing najčešće kao strategiju proizvodnje koriste kompanije iz razvijenih zemalja, veoma česta praksa je da u manje razvijene zemlje u koje dislociraju dio proizvodnog procesa šalju svoje kadrove, posebno na u funkciji menadžmenta i kontrole. Ovo čine kako bi na odgovarajući način prenijele znanje i tehnologiju u manje razvijene ekonomije, bez ugrožavanja kvaliteta finalnih proizvoda i sa manjom šansom za ugrožavanje intelektualne svojine (patenti, know-how, itd) koju posjeduju. Da bi to bilo moguće, neophodna je i sloboda kretanja radne snage, odnosno da ograničenja za rad stranih državljana budu što manja.

ZAKLJUČAK

Fragmentacija proizvodnog procesa i izmiještanje nekog ili svih dijelova tog procesa širom svijeta strategija je koja čini jedno od glavnih obilježja svjetske ekonomije. Ovaj proces, koji je intenziviran krajem 20. vijeka i nastavlja se i danas od posebnog je značaja za zemlje u razvoju. Na osnovu svojih konkurentskih prednosti, prije svega cjenovnog faktora plata, ali i drugih troškova, njihove kompanije se uključuje u lance proizvodnje koji su postali globalni. U početku je obično riječ o jednostavnim poslovima sa malo dodate vrijednosti, međutim sa adekvatnim ekonomskim politikama i uspješnom integracijom u globalne lance proizvodnje, operacije koje se izvršavaju mogu da postanu sve složenije i sa većom dodatom vrijednosti, što povećava i ukupan nivo ekonomskog razvoja tih zemalja. Najbolji primjer ovome jesu zemlje južne i jugoistočne Azije, ali i druge zemlje u razvoju poput Bugarske, Meksika, itd.

Jedan od glavnih faktora koji je uticao na povećanje mogućnosti ovih zemalja da se integrišu u globalne lance proizvodnje bila je ekonomska liberalizacija, odnosno povećanje stepena ekonomskih sloboda. Trgovinska liberalizacija i liberalizacija tokova kapitala svakako jesu pretpostavka učešća u globalnim lancima proizvodnje, ali su i drugi aspekti poput zaštite svojinskih prava ili malog poreskog opterećenja takođe veoma značajni. Taj značaj se još više povećava u doba digitalne ekonomije u kojem usluge imaju sve veći značaj. Kako bi se mogle uključiti u globalne lance proizvodnje sa većim nivoom dodate vrijednosti, zemlje moraju da uvažavaju i ostale aspekte ekonomskih sloboda, te tako otvore sebi put ka većem nivou razvoja, ali i potencijalnom transferu znanja i tehnologija. Iako se postavlja pitanje zašto je nužno da kompanije iz ovih zemalja prvo budu dio tuđeg lanca proizvodnje, odgovor je jednostavan i sastoji se od toga da one veoma često nemaju adekvatan kapital da same konkurišu multinacionalnim kompanijama koje dominiraju svjetskim tržištem, niti imaju obezbijeđeno tržište za plasman svojih proizvoda, kao što to imaju u slučaju integracije u globalne lance proizvodnje. Stoga je integracija u iste mogućnost za razvoj ovih ekonomija, naročito sa povećanjem stepena ekonomskih sloboda u njima, što se već dokazalo u više zemalja, naročito u Aziji.

LITERATURA

1. Beach, W. W. 2006. "Explaining the Factors of the Index of Economic Freedom."
2. Daniels, J. D., L. H. Radebaugh, i D. Sullivan. 2014. *International Business, Global Edition*. N.p.: Pearson.
3. Dubey, S., R. Singh, S. Singh, A. Mishra, i N. Singh. 2020. "A BRIEF STUDY OF VALUE CHAIN AND SUPPLY CHAIN." *Agriculture Development and Economic Transformation in Global Scenario*.
4. Engel, Jakob, Deeksha Kokas, Gladys Lopez-Acevedo, i Maryla Maliszewska. 2021. "The Distributional Impacts of Trade: Empirical Innovations, Analytical Tools, and Policy Responses." The World Bank.
5. Goldar, Bishwanath, i Rashmi Banga. 2007. "Impact of Trade Liberalization on Foreign Direct Investment in Indian Industries." *Asia-Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper Series* 36.
6. Gwartney, J., R. Lawson, i D. Samida. 2000. "Freedom of the World: 2000 Annual Report." Fraser Institute.

7. Korzeniewicz, M., i G. Gereffi. 1993. *Commodity Chains and Global Capitalism*. 1st ed. N.p.: Praeger.
8. Krugman, P. R., M. Obstfeld, i M. Melitz. 2018. *International Economics: Theory & Policy*. N.p.: Pearson.
9. Lee, Woori. 2019. "Services liberalization and global value chain participation: New evidence for heterogeneous effects by income level and provisions." *Review of International Economics*.
10. Lund, Susan, James Manyika, Jonathan Woetzel, Jacques Bughin, Mekala Krishan, Jeongmin Seong, i Mac Muir. 2019. "Globalization in transition: The future of trade and value chains." McKinsey Global Institute.
11. Metters, R, i R. Verma. 2008. "History of offshoring knowledge services."
12. Miller, T, A. B. Kim, i J. M. Roberts. 2021. *Index of Economic Freedom*. N.p.: Heritage Foundation.
13. Nicita, Alessandro, Victor Ognivtsev, i Miho Shirotori. 2013. "GLOBAL SUPPLY CHAINS: TRADE AND ECONOMIC POLICIES FOR DEVELOPING COUNTRIES," POLICY ISSUES IN INTERNATIONAL TRADE AND COMMODITIES STUDY SERIES No. 55. Geneva: UNCTAD.
14. Porter, M. E. 2008. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. N.p.: Free Press.
15. Read, Leonard E. 1958. "I, Pencil." Foundation for Economic Education.
16. Salvatore, Dominik. 2018. *Međunarodna ekonomija*. 12th ed. Beograd: CID.
17. Shah, Mumtaz Hussain, i Yahya Khan. 2016. "Trade Liberalisation and FDI Inflows in Emerging Economies." *Business & Economic Review* 8 (1).
18. Stallings, Barbara. 2001. "Globalization and liberalization : the impact on developing countries." CEPAL.
19. Trienekens, Jacques H. 2012. "Value Chains in Developing Countries: A Framework for Analysis." In *Global Value Chains: Linking Local Producers from Developing Countries to International Markets*, 43-68. Amsterdam: Amsterdam University Press.
20. Ullah, Muhammad S, i Kazuo Inaba. n.d. "Liberalization and FDI Performance: Evidence from ASEAN and SAFTA Member Countries." *Journal of Economic Structures* 3 (1).